

De overlopers als historisch-geografische bron

A.J. Kraak

Inleiding

Wie een historische of historisch-geografische studie leest over Zeeland komt vaak het begrip 'overloper' tegen. Deze bron wordt steeds meer gebruikt en terecht. Het is een van de weinige min of meer landschappelijk gerichte bronnen in Zeeland die èn een lange periode in de geschiedenis èn een groot gebied beslaan. Alle aanleiding dus om nader op deze bron en haar historisch-geografische mogelijkheden in te gaan, want dat is nog nooit gebeurd, ondanks het feit dat historici e.a. al honderd jaar of meer met deze bron werken.

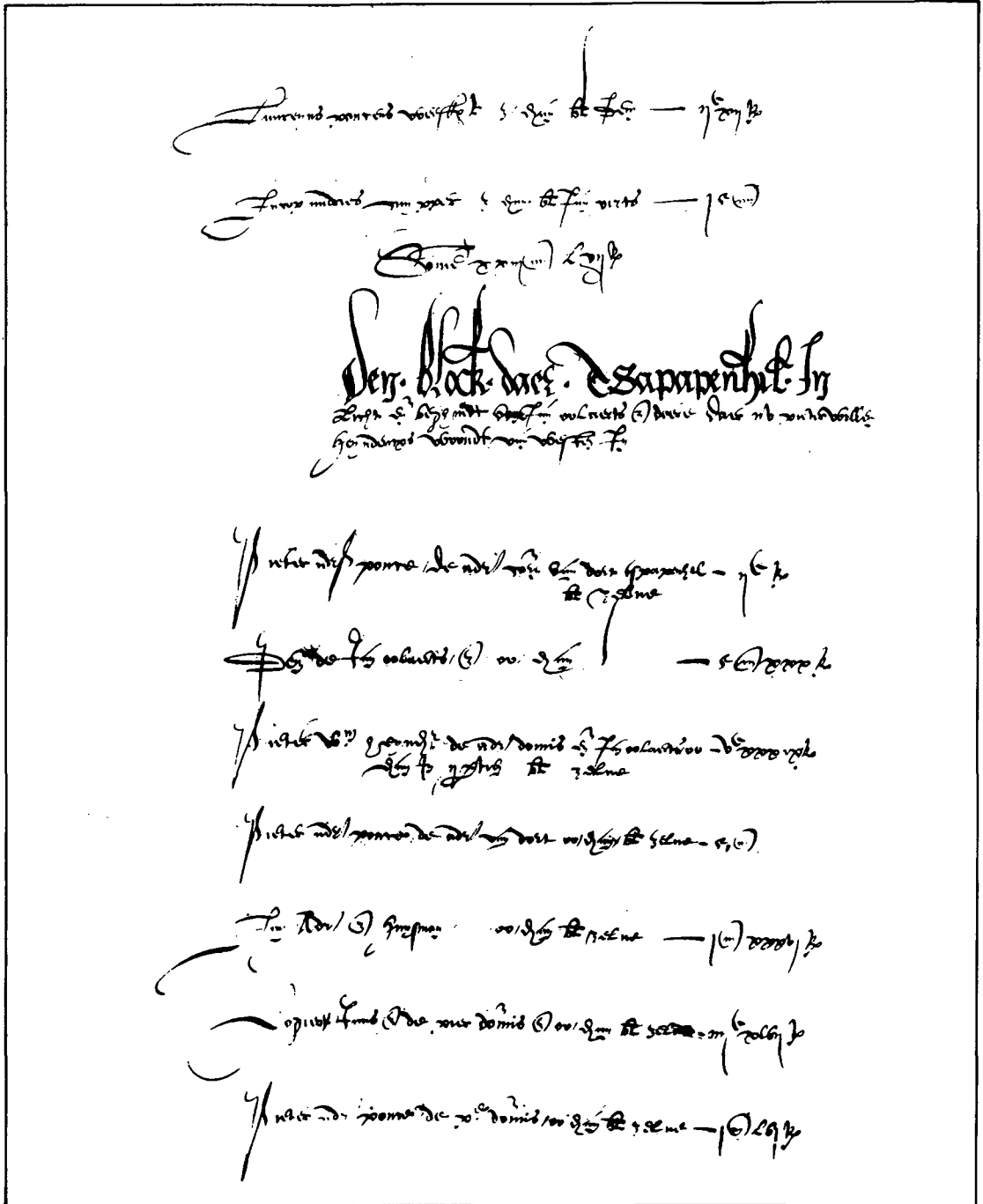
Enkele achtergronden

Hoewel in dit artikel steeds de term 'overloper' wordt gehanteerd, komt deze bron ook voor onder de namen als veldboek (Schouwen), ommeloper (Vlaanderen), everingsboek en hevenboek. Het doel van deze bronnen is eenduidig: het zijn (perceels-)registers, opgemaakt t.b.v. de heffing van polderlasten: lasten waarvan de omvang gekoppeld was aan het oppervlak en de kwaliteit van iemands land. De overlopers dienden behalve voor het vaststellen van de polderlasten ook voor de berekening van watering- en dijkgeld, dijksonderhoud in natura, grafelijk schot e.d. (Dekker, 1971, p. 596). Het is daarom wel reëel, zeker als er kaarten zijn bijgevoegd, deze bron een kadastraal karakter toe te dichten (Donkersloot - de Vrij, 1981, p. 37-39 en De Waard, 1914, p. 33). Dit doel geeft ook een aanwijzing omtrent de ouderdom van deze bron: ouder dan de polders in kwestie zijn de overlopers niet. Toch zijn de zeer oude bedijkingen aanmerkelijk ouder dan de oudste overlopers ervan. Wellicht is het zeer kleine aantal bewaard gebleven oude overlopers te wijten aan het feit dat zij telkens werden vernieuwd en de oude dan nutteloos werden (zie onder). Het is ook mogelijk dat zij pas werden ingevoerd nadat de eigendomsverhoudingen in de polders ingewikkeld werden. Fokker meent dat de opmeting van de polders ten behoeve van de overlopers veel later plaatsvond dan de data van het ontstaan van de oude polders zelf, omdat het de ambachtsheren aanvaardbaar niet geoorloofd was hun landen te

verkopen. Toen dit wel mogelijk was ontstond een gecompliceerde situatie en werden de overlopers of veldboeken ingevoerd (Fokker, 1909, p. 58). Hoe dit ook zij, de oudste bekende overloper dateert uit 1454, wat niet zeggen wil dat vanaf die datum overlopers frequent voorhanden zijn; meestal kan vanaf 1600 à 1650 van enige regelmaat worden gesproken (Dekker, p. 597).

Hoewel de overlopers hier een pre-kadastrale bron worden genoemd, moet men zich toch ook weer niet al te veel voorstellen van de nauwkeurigheid en de volledigheid. Een (soms) aanzienlijk deel van de polders wordt niet in de overlopers beschreven; het gaat dan om terreinen die niet werden aangeslagen: moerassen, wegen, watergangen, dijken, duinen, de steden en de meeste dorpen. Sloten e.d. zijn wel in de oppervlakte van het land opgenomen (De Waard, 1914, p. 33). Deze zaak wordt soms nog verder bemoeilijkt, doordat diegenen die grond bezaten met een uitzonderlijk slechte kwaliteit tegemoet werden gekomen; men trok dan wat van de oppervlakte af om zo aan een lager bedrag te komen. Deze tegemoetkoming was soms niet eens aan het perceel in kwestie verbonden. Eenzelfde regeling gold voor opnieuw in gebruik genomen 'geabandonnerde' landen (Fokker, 1909, p. 105-106). Toch werden niet-betalende gronden opgenomen, waaronder vronen, haymanland en vele andere categorieën. Het aantal typen zo geheten 'vrij land' is te groot, gezien het inleidende karakter van dit artikel, om daar ook maarenigszins op in te gaan.

Het opnemen van alle perceelgrootte's, eigenaars en sinds het midden van de 16e eeuw ook de pachters, was een geweldig karwei dat, althans in principe, eens in de zeven jaar werd geklaard. Deze zevenjaarlijkse vernieuwing van de overlopers was noodzakelijk; eigenaars konden land hebben gekocht of verkocht, de pacht-overeenkomsten konden zijn gewijzigd of het onderhoud aan dijken o.i.d. kon moeilijker zijn geworden enz. De nieuwe indeling met alle belastings- en onderhoudsperikelen werd dan in één keer geregeld. Men noemde dit hevenen, en het jaar waarin het gebeurde het hevenjaar. De polderbesturen was er alles aan gelegen deze administratieve kwestie zo goed

Figuur 1. Fragment van een overloper uit 1585 (RAZ, Rekenkamer nr. 1153 f. 106^v). In de tekst wordt de "sapapenhil" genoemd; een vliedberg bij Krommenhoeke (Walcheren).

mogelijk te regelen. De inrichting van elke nieuwe overloper-generatie poogde men dan ook aan strakke regels te binden. In principe hanteerde men twee mogelijkheden, aldus de Waard:

1. Het zogenaamde verhevenen door overzetterij. Een waterklerk (ontvanger van het geschot) schreef de overlopers 'up een egalen voet, inganck ende uitganck, zonder enige veranderynge' over en noteerde vervolgens de veranderingen (De Waard, 1914, pp. 31 en 783). Dit werk was aan forse regels onderworpen, bedoeld om eventueel verlies aan inkomsten tegen te gaan.
2. Het zogenaamde verhevenen 'met de geschoten roede'. Het hele gebied werd opnieuw gemeten door minstens twee gezworen landmeters, waarna de nieuwe overlopers werden gemaakt. Opnieuw zijn de bepalingen niet van de lucht. Deze methode is vooral interessant, omdat zij kaarten zou kunnen opleveren.

Het is duidelijk dat de eerste methode goedkoper en makkelijker was en daarom ook vaker werd toegepast. Ondanks de reglementen slopen steeds meer fouten in de boeken. Dit kwam vooral doordat de feitelijke termijnen steeds langer werden. De overlopers verschenen lang niet altijd meer om de zeven jaar en de nieuwe verdeling van de lasten liet soms vijftig en later meer dan honderd jaar op zich wachten. Daarom staan de overlopers soms boordevol doorhalingen en verbeteringen. Uiteindelijk kon niemand er meer uit wijs; zelfs de polderbesturen niet (De Waard, 1914, pp. 33-36). Elders (bovenstaande heeft betrekking op Walcheren) was het niet of nauwelijks beter. Hoofdoorzaak van dit alles is dat er bijna nooit kaarten werden gemaakt, waarop een en ander stond vastgelegd. Incidenteel, met name in Zeeuw-Vlaanderen, komen wel kaartboeken of losse kaarten voor, maar hierop moet men niet rekenen. Temeer niet daar vooral losse kaarten, als ze al bestaan hebben, uit de overlopers voor privé gebruik konden worden verwijderd. (zie ook: Donkersloot-de Vrij, 1981, p. 39). Voor de onderzoeker is tenslotte erg vervelend, dat de laatste overlopers meestal niet goed aansluiten bij de eerste

kadastrale gegevens. Op Schouwen kon Fokker melden, dat de namen van de eigenaars in de overlopers niet met die van het kadaster overeenkwamen en eenzelfde lot was schrijver dezes beschoren op Zuid-Beveland (Fokker, 1909, pp. 298-299).

Beschrijving en mogelijkheden

Ondanks de bovenstaande opmerkingen zijn de overlopers een belangrijke bron, wat niet in de laatste plaats wordt veroorzaakt door de wijze waarop ze zijn ingericht. Hoewel van regio tot regio qua bladindeling wel het een en ander kan verschillen, zijn toch de elementen van dit type grondboekhouding hetzelfde. a. De overloper opent met de melding van het ambacht of de parochie of, als het een recent aangelegde polder betreft, de polder en het jaartal van de verhevening.

b. Dan volgt de eigenlijke boekhouding die georganiseerd is in zogenaamde hoeken of veldhoeken: onderverdelingen van het gebied in kwestie, die ook voorkomen onder de namen cavel, begin, blok, bevang en mate. De grenzen van deze veldhoeken worden uitvoerig en vaak met referenties aan landschappelijk waarneembare punten beschreven, voordat men aan de eigenlijke boekhouding begint. Het belang van deze beschrijvingen is groot; het aantal hoeken per ambacht of parochie is doorgaans vrij behoorlijk, zodat men hier een althans gedeeltelijke landschapsbeschrijving op kleine schaal voor zich heeft, namelijk van de grenzen van een hoek. De meeste referenties betreffen natuurlijk wegen en watergangen, maar soms worden ook bouwwerken e.d. vermeld. Een aantal voorbeelden:

" Den houck tussen den Verlijne wech ende den oost-zoutwech totter waterganck toe en 't ligt tussen Cruyninge ende Vlaeke. Begonnen waer 't Blanquhuys plaegt te staen.

Den houck daer Jan Baltenszoon eighen steede in staet. Oost af 't wegelinck achter Jan Marinuszoon gorts. Zuyt d' ambacht vander Scoore. West af den Zeedijck. Ende noort den heerenwech. Begonnen van westen inne". (B.W.B.Y. inv. no. 436, 1599).

Figuur 2. Het gehucht Krommenhoeke. De vliedberg is vermoedelijk de in de overloper van 1585 genoemde "Sapapenhil" (zie figuur 1) (foto: A.P. de Klerk).

Met "*begonnen van westen inne*" geeft aan waar de boekhouder start; vervolgens werden de percelen afgelopen in de desbetreffende veldhoek. Dit ommelopen of overlopen heeft de overlopers wellicht hun naam gegeven. Behalve landschappelijke elementen bevatten de veldhoek-beschrijvingen ook toponiemen en soms hebben de hoeken zelf een naam. De hoeken komen in de overlopers in dezelfde volgorde en genummerd voor. De veldhoeken staan in enkele gevallen op (gereconstrueerde) kaarten. Helaas is hiervan geen index. Het historisch-geografisch belang van de veldhoeken lijkt me niet te hoeven worden toegelicht.

c. Na de veldhoek-beschrijving volgt de eigenlijke boekhouding. Hierin staan de volgende elementen: 1. de eigendomsverhoudingen 2. de volgaanduiding van de percelen 3. de oppervlakte van de percelen 4. de eventuele pachters en tenslotte 5. de randnotities. Regionale verschillen qua opstelling zijn mogelijk.

1. De eigendomsverhoudingen

Het spreekt vanzelf dat de eigenaren van de schotbare gronden bekend moesten

zijn. Niettemin wordt niet zonder reden van eigendomsverhoudingen gesproken:

- De waterklerken of landmeters waren soms 'gehouden' de namen van zowel de eigenaar als de voormalige eigenaar te noteren. (De Waard, 1914, p. 785)
- Er komen veelvuldig situaties voor waarbij twee of zelfs drie personen per perceel worden opgevoerd. Deze opstelling wordt soms uitgelegd: "*ider 1/2 in*" enz. Wellicht heeft deze situatie te maken met het feit dat de waterklerken "*nyet en zal vermoghen eenich landt te splitten ofte minderen maeken, dan up eenen half gemet blyvens*" (De Waard, 1914, p. 783). Intussen is duidelijk dat in dergelijke gevallen vergelijking met oudere en/of jongere overlopers noodzakelijk is, om te zien hoe dergelijke verhoudingen zich ontwikkelen of hebben ontwikkeld.
- In deze afdeling van de boekhouding wordt ook aangegeven of er sprake is van niet - schotplichtig land, zoals b.v. de vronen.

2. De volgaanduiding van de percelen

De waterklerken of landmeters waren

verplicht elke veldhoek "te houden en op eenen voet van inganck ende afganck" (De Waard, 1914, p. 779). De percelen worden daarom in een bepaalde volgorde opgesomd. Dit is de oorzaak van notities als "noord-aen, zuid-aen" e.d., die m.i. letterlijk moeten worden opgevat. Als de landmeter de veldhoek overliep, ging hij eerst noord-aan, dan zuid-aan enz.

3. De oppervlakte van de percelen

De oppervlakte van de percelen wordt aangegeven in zogenaamde gemeten en roeden. Deze maten zijn regionaal verschillend. Op Zuid-Beveland gebruikte men het Blooisch gemet, dat verder verdeeld wordt in 300 roeden (een vierkante roede is 12,99 m²) (Verwijs, Verdam, Stoett en Beekman, 1941, Deel IX, pp. 167, 168 en 442). De getallen zijn in het arabisch of in het romeins of een combinatie daarvan. Soms wordt aangegeven dat een gedeelte van het oppervlak mag worden afgetrokken. Deze zaak is inmiddels hierboven aan de orde geweest.

4. De pachters

Behalve de eigenaar wordt ook melding gemaakt van de pachter(s). Opmerkingen als 'baent zelve' en 'ider 't zyne' houden in dat de eigenaar zelf zijn land bewerkt ('baent'). Is dat niet het geval, dan werd de naam van de pachter genoteerd.

5. Randnotities

Er komen in de overlopers aantekeningen voor die in zekere zin buiten het bestek

ervan vallen. Dit zijn perceelsnamen, aanduidingen zoals hofstede, werf, moolwerf e.d. Deze notities zijn zeer belangrijk. Zo kunnen b.v. werven worden opgespoord, d.w.z. de zogenaamde vliedbergen.

Na deze uiteenzetting lijkt het mij zinvol om een fragment uit een overloper van in dit geval Zuid-Beveland te laten zien. Veel van het hierboven beschrevene komt hierin aan de orde. Het fragment is fictief, maar berust wel op bronnen-materiaal. Afkortingen zijn voor de duidelijkheid weggelaten, maar komen in de overlopers wel vaak voor.

Bovenstaande gegevens worden tenslotte gevolgd door een totaalstand, waarin schotbaar en niet-schotbaar land worden uitgesplitst.

De mogelijkheden voor historisch-geografisch onderzoek van deze tabellen zijn legio; de veldnamen kunnen zeer interessant zijn, maar ook de oppervlakte-registers zijn belangrijk. Zo is het mogelijk de gemiddeld bedrijfsgrootte te bepalen, de verhouding eigendom-pacht te bestuderen e.d.

Zelf heb ik eens geprobeerd om de stabiliteit van de verkaveling te bestuderen, door aan te nemen dat verregaande opsplitsing dan wel samenvoeging van eigendom, zou kunnen leiden tot concretisering daarvan in het landschap. Hiertoe werd bestudeerd hoe de eigendomsverhoudingen zich door de eeuwen heen ontwikkelden in een aantal dicht bijeen gelegen veldhoeken, die zo waren gekozen dat de invloed van de fysisch-geografische gesteldheid op het hele gebeuren eveneens kon worden na-

Eigenaar	Volgaanduiding perceel	Oppervlak	Gebruikt door
Quirinius Dominicus en Nikolaas ider 1/2 in	noord aan	1 Gemet 105 roeden	baent zelve
Dezelve ider 1/2 in	west aan	1 Gemet 75 roeden	Ider 't zyne
Kerke alhier langs de weg	zuid aan	2 Gemeten 236 roeden min 100 roeden	baent Quirinius Dominicus
enz.	enz.	enz.	enz.

gegaan. Het bleek dat er enorme veranderingen in de eigendomsverhoudingen optraden, veroorzaakt door de conjunctuur-bewegingen in de landbouw. De fysisch-geografische gesteldheid bepaalde daarbij de richting: op de voor de akkerbouw geschikte kreekruggen werden per saldo de percelen opgesplitst en in de alleen voor grasland geschikte poelgebieden was sprake van samenvoeging. Door nu na te gaan waar de gesplitste dan wel samengevoegde percelen zich bevonden, hoopte ik te kunnen aangeven waar in het betreffende gebied de kans groot was een niet oorspronkelijke verkaveling aan te treffen en omgekeerd. Behalve wellicht deze laatste stap, geeft het bovenstaande m.i. goed aan welke mogelijkheden deze bron biedt (Kraak, 1980, pp. 125-128).

d. De laatste gegevens in de overlopers vormen de totalen over alle veldhoeken. Soms zitten in dezelfde band van de overlopers zogenaamde vergaarboeken. In deze boeken werd genoteerd hoeveel grond elk (eerder in de overlopers genoemd) persoon bezat, zodat de betalingen vlot konden worden geregeld. Daarnaast bestaan er aparte dijkboeken, die dienden ter registratie van de onderhoudslasten van de dijken.

Slot

Hoewel in dit artikel niet naar volledigheid is gestreefd, hoop ik niettemin dat de belangstelling voor deze bron is gewekt. Tot slot nog een aantal praktische zaken: - De verspreiding van de overlopers over veel archieven is buitengewoon hinderlijk. Hoewel het rijksarchief te Middelburg er een groot aantal bezit, bevinden de meeste zich nog in de archieven van de waterschappen. Het rijksarchief heeft inmiddels een overzicht samengesteld van het materiaal dat daar berust (zie de literatuurlijst). Veel inventarissen van de waterschapsarchieven zijn ook op het rijksarchief te raadplegen.

- De leesbaarheid van veel overlopers laat te wensen over; de 16e en de 17e eeuwse manuscripten zijn behalve slecht leesbaar vaak ook nog eens beschadigd of bevlakt.

- Het bijna altijd ontbreken van kaarten is zeer hinderlijk; een goede oriëntatie is daarom gewenst.

Door deze problemen moet men zich niet laten ontmoedigen, daarvoor zijn deze bronnen te interessant. Het is te hopen dat geld en mankracht beschikbaar komt om deze bronnen grootschalig en systematisch aan te pakken.

Op deze plaats dank ik de heer drs. A.P. de Klerk voor het kritisch doorlezen van een eerste versie van dit artikel.

Gebruikte literatuur en archivalia

- DEKKER, C. (1971), Zuid-Beveland; de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen. Assen.
- DONKERSLOOT- de VRIJ, M. (1981), Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven. Groningen.
- FOKKER, A.J.F. (1909), Schouwen vóór 1600, deel 1. Zierikzee.
- KRAAK, A.J. (1980), De cultuurhistorische betekenis van het verkavelingspatroon in de Yerseke Moer. Zeeuws Nieuws, Natuur, Landschap en Milieu, 5e jg., nr. 4.
- UNGER, W.S. (1955), De handschriftenverzameling. Middelburg.
- VERWIJS, E. en J. Verdam (1941), Het Middelnederlandsch woordenboek, Deel II. Voltooid door F.A. Stoett. Aanvullingen en verbeteringen op het gebied van dijk- en waterschapsrecht, bodem en water, aardrijkskunde enz. door A.A. Beekman. 's-Gravenhage.
- WAARD, C. de (1914), Inventaris van de archieven der besturen van het eiland Walcheren 1511-1870. Middelburg.
- WELINGS, Y.J.A. (1982), Overzicht van de overlopers (ommelopers, veld-, evering-, vergaar en dijkboeken) berustende op het rijksarchief in Zeeland, 16e-19e eeuw. Middelburg.
- Archivalia voorbeelden en citaten:
Handschriftenverzameling rijksarchief Zeeland (H.S.S.) de nummers: 1063, 1505, 1517, 1559. Aanwinsten 1982. Nummer 154.
Het oud-archief der Brede Watering Bewesten Yerseke. Inventarisnummers: 456, 466, 467, 468 en 436.